

Stavební proměny baziliky sv. Petra a Pavla na Vyšehradě ve světle posledních archeologických nálezů

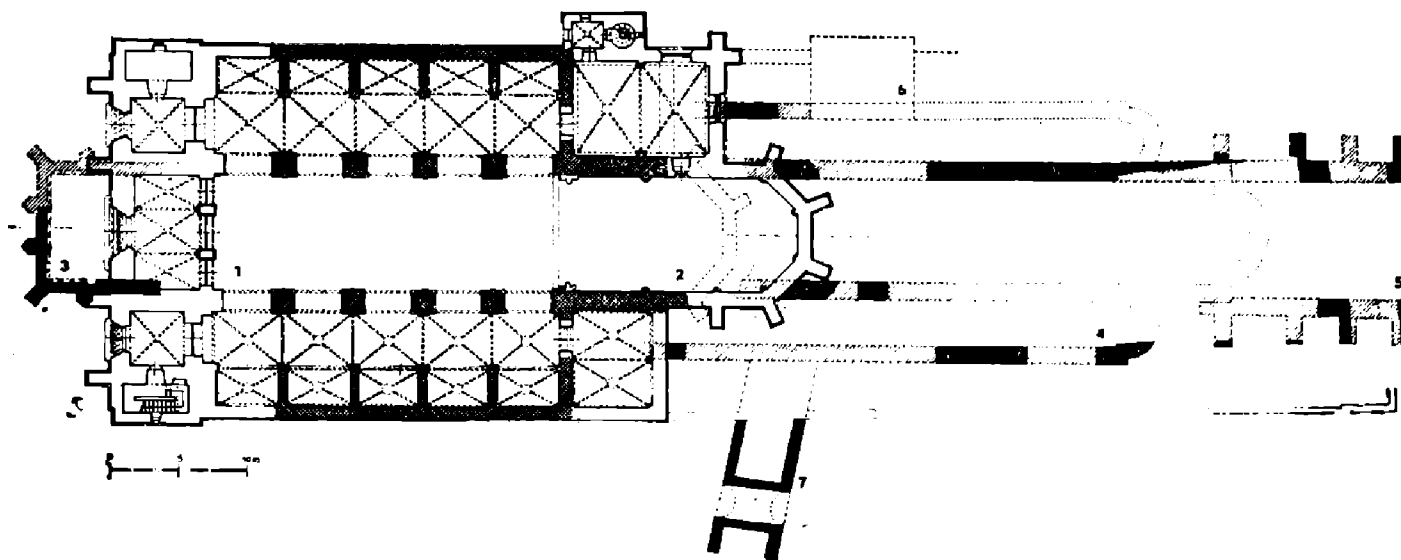
FRANTIŠEK KAŠIČKA – BOŘIVOJ NECHVÁTAL

Mezi výzkumnými úkoly realizovanými v posledních letech Archeologickým ústavem ČSAV na Vyšehradě, patří přední místo zájmu o poznání vývojové podoby a stavebních proměn kostela sv. Petra a Pavla – nejvýznamnějšího a nejvýraznějšího objektu v hranicích vyšehradské Národní kulturní památky.

Dosavadní literatura (Nechvátal 1974, 113 n. – kde shrnuta problematika) se při rekonstrukci stavební historie kostela mohla reálně pohybovat pouze v mezích jeho dnešního objemu, více či méně zde vymezit dochované torzo vrcholně středověké stavby a k tomuto schématu hledat analogické situace a vyvozovat z nich určité hypotézy a závěry. Archeologický průzkum kostela sv. Petra a Pavla není dosud ukončen a konečné podrobné zpracování si nepochybně vyžádá ještě několikaletou intenzivní práci. Jeho dnešní výsledky jsou však již natolik významné, že do značné míry mění současné znalosti a představy a staví nás před stavebně složitou, nebývale rozměrnou architekturu jejíž bohatá kompozice ve středověku jistě úspěšně konkurovala siluete tehdejších Hradčan. Předběžná pracovní vývojová rekonstrukce půdorysné a hmotové skladby dochází nejen k překvapivým závěrům, ale má v komplikovaných a stísněných podmínkách vyšehradského hřbitova i svůj praktický smysl, protože umožňuje specifikovat další plošně úsporné sondy v zájmovém areálu. Konečné závěry bude možno učinit zejména po realizaci rozsáhlého průzkumu v interiérech, který bude probíhat v souvislosti s plánovanou generální opravou objektu.

Prozatím zůstává dosud otevřena otázka, zda nejstarší Vratislavova kapitulní bazilika neměla – stejně jako bazilika svatovítská – nějakého stavebně skromnějšího předchůdce. Že po tom byl Vratislavův kostel založen jako bazilika lze téměř s jistotou předpokládat zejména z dějinných souvislostí. Po sporu se svým bratrem, biskupem Jaromírem, stěhuje totiž Vratislav svůj dvůr z Pražského hradu s rozestavěnou svatovítskou bazilikou na Vyšehrad a zde zahajuje rozsáhlou reprezentační výstavbu sídla prvního českého krále a kapitulní kostel Sv. Petra s královskou hrobkou, podřízený jako exemptní založení přímo Římu. Nutno tedy očekávat, že tomuto vyšehradskému kostelu byla věnována velká pozornost a péče a že tu hrála jistě roli i opoziční snaha předčít biskupské sídlo na Pražském hradě, čemuž svědčí i skutečnost, že vyšehradský kostel je dokončen o 12–15 let dříve než bazilika svatovítská.

Následující stavební etapy vyšehradského kostela datují písemné prameny do období vlády Vratislavova syna Soběslava I. k roku 1129, kdy je chrám nákladně obnoven, vymalován a vybaven jmenovitě zlatým lustrem (FRB II. str. 206; CDB I. č. 113, str. 112). Součástí obnovy byla i přestavba portiku – „*in circuitu addidit*“, čímž lze chápat jakési ochozové předdvorí před západ-

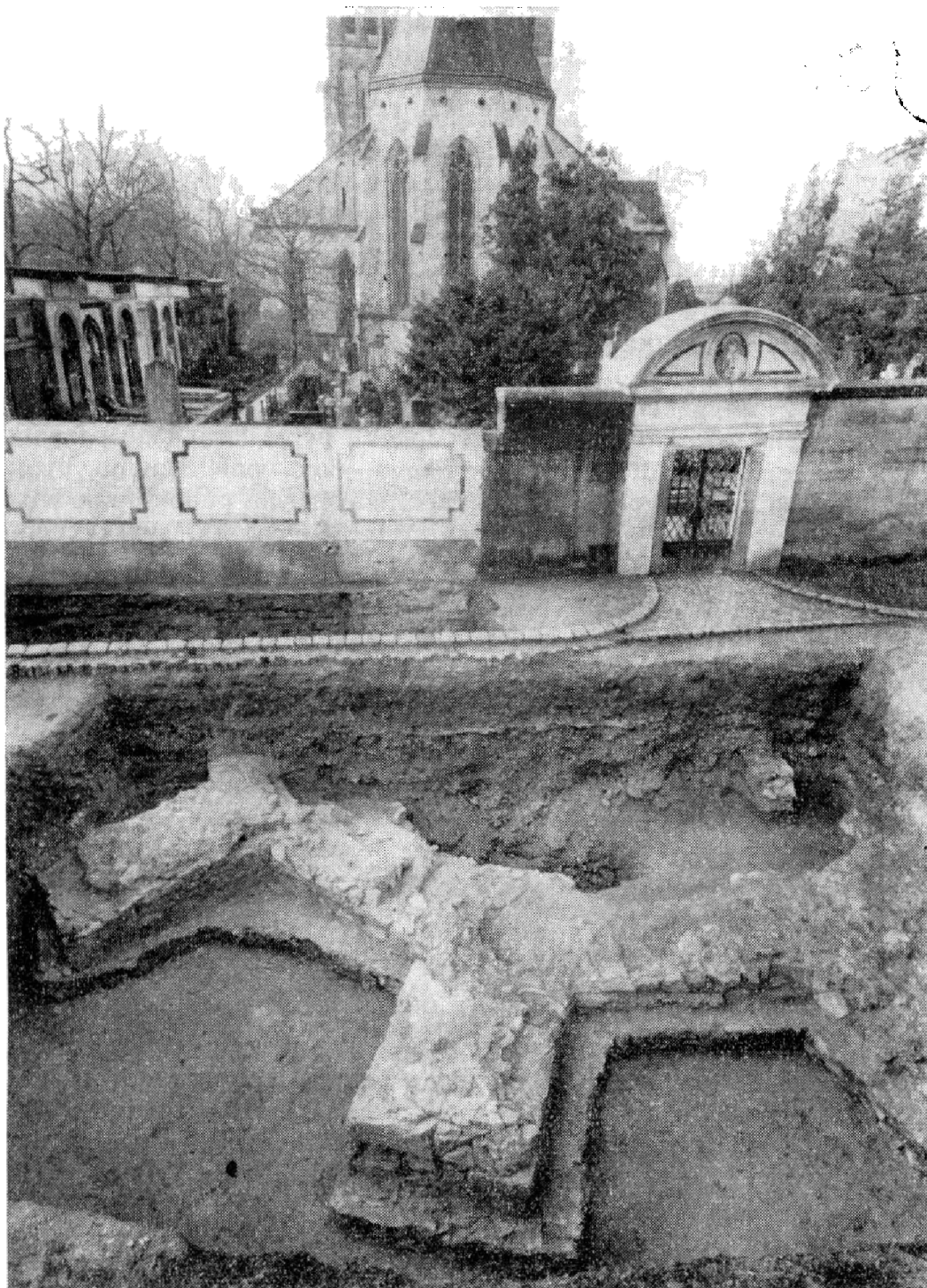
Obr. 1. Půdorys kostela sv. Petra a Pavla na Vyšehradě v rekonstrukci středověkého stavu na základě výsledků archeologického výzkumu: — řídké mřížky značí středověké zdivo nad terénem (včetně části rekonstruovaných J. Mockerem) — husté mřížky — zaniklé středověké zdivo známé nebo zjištěné výkopem (včetně zdiva zjištěného v negativu), šikmá šrafura — dotvořený průběh zdiva mezi sondami. — 1 půdorys dnešního kostela, 2 — pozdně gotický případně renesanční kostelní závěr, zbořený při regotisaci, 3 — zaniklá gotická síň před západním průčelím kostela, 4 — nalezená apsida románské jižní lodi, 5 — závěr chrámu ze 14. století, 6 — situace bývalé zvonice.

ním průčelím starší baziliky, (s menší pravděpodobností možná přístavbu bočních lodí, nebo přístavbu při obvodu těchto lodí). Představu trojlodní románské baziliky dokreslují pozdější zprávy o existenci dvou kostelních věží, mezi nimiž se nacházela zmíněná Vratislavova královská pohřební krypta (RBM, V/2 1346–1355, č. 707, 354). Touto akcí se zřejmě románské stavební dění kolem baziliky uzavřelo, návrat panovníků zpět na Pražský hrad způsobil na čas úpadek významu Vyšehradu a nezáměr o další větší investice.

Archeologické sondy na vyšehradském hřbitově realizované v letech 1968 až 1971 v prostoru východně od dnešního novogotického chrámového závěru především dokazují, že předhusitská středověká stavba byla ještě nejméně o polovinu delší než dnešní kostel, prodloužený oběma směry J. Mockerem. Se starší stavební fází nepochybně souvisí zejména část zaoblené apsidy, objevená archeologickou sondou cca 35 m východně od závěru jižní lodi dnešní stavby. Na apsidu se vázaly fragmenty přímého základového zdiva chrámové lodi, které západním směrem vnikají pod dnešní stavbu. I když se v plném rozsahu našlo především základové zdivo, bylo v sondě S-153 nad základovou spárou zachováno v jedné vrstvě řádkové kvádřikové zdivo z opuky o průměrné výšce kvádříků 10–12 cm s vyhrzlými spárami. Podobná situace i když výraznější byla v sondě, která byla na východní straně (S-157), u sakristie. Další nalezené fragmenty základů rovnoběžných zdí za dnešní sakristií při severní straně choru dovolují zhruba rekonstruovat pravděpodobnou půdorysnou podobu románské trojlodní baziliky, která by podle všech předpokladů měla patřit původnímu Vratislavovu založení. Bazilika by měla cca 7,5 m širokou hlavní loď a boční lodi uzavřené apsidami, které byly více než o polovinu užší. Podle rekonstrukce z nálezové situace bylo by pak nutno závěr hlavní lodi hledat někde v husté skupině hrobek proti východnímu vstupu na dnešní hřbitov. Délka rekonstruovaného půdorysu není zatím zjištěitelná vzhledem k tomu, že jeho západní díl překrývá východní část dnešního kostela. Pracovní závěr, že se pravděpodobně jedná o situaci původní Vratislavovy kapitulní baziliky, podporuje zvláště orientace známého románského mostu, který bez pochyby spojoval královské sídlo

přímo s interierem chrámu. Zajímavé je v této situaci mírné natočení osy mostu v pravidelné osnově hradby sídelního okrsku a kapitulního chrámu, které patrně svědčí o relativně mladším založení této komunikace přes příkop, která se musela přizpůsobit stojícím objektům. Podobu severního předmostí a způsob navázání mostu na románskou kostelní stavbu objasní patrně plánované sondy v místech dnešního starého dětského hřbitůvku, který se bude rušit.

Neznámá zatím zůstává poloha dvou zřejmě symetricky situovaných románských věží, mezi nimiž byla prameny zmiňovaná královská pohřební krypta.

Obr. 2. Pohled od východu na objevené zdivo pětibokého gotického závěru s opěrnými pilíři a se soklovými díly svazkových hruškovitých přípor ze 14. století.

V souvislosti s touto otázkou bude v následujícím období předmětem výzkumu i poloha Mockerem zbořené „barokní“ zvonice (Kašička-Nechvátal 1974, 26 n.). Skreslením jejího půdorysu do plánů archeologického výzkumu totiž zjišťujeme, že jižní obvodová zeď zbořené stavby se ve směru ztotožňuje s nalezeným torzem vnější zdi severní lodi předpokládané románské baziliky. Výzkum zde však bude velmi obtížný vzhledem k husté koncentraci novodobých hrobek. Podrobněji nedokumentovaný nález románského zdiva s okénkem na jižním boku dnešní stavby z roku 1889 mohli bychom v naznačených souvislostech předběžně pokládat za fragment Soběslava portiku.

K roku 1249 připomínají písemné prameny požár kostela, obnova a raně gotická přestavba se potom vlekla až do konce století. Teprve roku 1273 je budována střecha a z roku 1295 je známa stavba atria (Nechvátal 1974, 133 n.). Je pravděpodobné, že stěžejním článkem raně gotické akce je vznik nového bazilikálního trojlodí, které částečně pohltilo Soběslavův portikus a západní průčelní díl staré baziliky s královskými hrobkami, přičemž starý východní díl sloužil nadále jako kněžiště. Tento nový stavební zásah je na severním boku zřejmě omezen staršími kapitulními objekty, na druhé straně však v šířce hlavní lodi vykračuje oproti střední lodi románské o 1 metr dále k jihu. Pro tento předkarlovský počín svědčí dnes zvláště torza mohutných meziokenních pilířů s pravouhlými příložkami z tesaných kvádrů, která se dochovala v obvodové zdi hlavní lodi na půdě dnešního kostela. Přesnější vročení výstavby těchto pilířů zůstává zatím neuzavřeno a to zejména proto, že koncepčně souvisí s jedním z nejvýznamnějších poválečných nálezů na vyšehradské půdě, který pro stavební vývoj baziliky ve středověku přináší závažné poznatky. Těsně za východní hraniční zdi dnešního hřbitova, jižně vedle Slavína, bylo v roce 1968 objeveno zdivo polygonálního gotického závěru na půdorysu sedmi stran pravidelného desetiúhelníku včetně zbytků soklových dílů svazkových hruškových přípor. Skladba přípor předpokládá zřejmě existenci hvězdicové klenby. Na přilehlé části hřbitova byly potom později nalezeny fragmenty hustého sledu opěráků izolované přímé části choru, které dále ukazují na klenební vazbu síťovou případně šestidílnou. Osa nalezeného závěru souhlasí s osou dnešního kostela, odpovídají i směry obvodových zdí (Nechvátal 1972, 394 n.; 1973, 5 n.; 1975, 159 n.).

Tento nález dokumentuje dosud netušenou podobu kapitulního chrámu sv. Petra a Pavla na Vyšehradě ve 14. století, kdy bylo nahrazeno románské kněžiště baziliky novým dlouhým presbyteriem a kdy její západní díl vyměnila starší gotická výstavba.

Rozsáhlá přestavba kostela za Karla IV. byla zahájena rokem 1369, kdy císař nařídil věnovat část proboštských důchodů stavbě nového chrámu, přičemž starý kostel měl být stržen a nový stavěn „p o n o v é m z p ů s o b u“ (Tomek 1871, 257 n.). Dílem této přestavby byl pak zejména zásah do poněkud starší koncepce chrámové lodi a výsledek se v základní podobě dochoval dodnes. Pokud byla starší koncepce v úplnosti realizována, bylo tu totiž nutno strhnout boční lodě ze starší gotické fáze a na jejich místech vybudovat a sklenout nové, doprovázené sledem bočních kaplí. V ose západního průčelí vrcholně goticky přestavěného chrámu stála pak čtverhranná zastřešená předsíň, podle dokumentovaných zbytků zbořených roku 1888 zaklenutá patrně rovněž nějakým složitějším klenebním obrazcem. Její vznik bývá někdy ztotožňován se zmínkami o chrámové předsíni z roku 1295, dochovaná dokumentace však svědčí mladšímu původu.

K úplné realizaci celkové přestavby baziliky, jak se zdá podle rekonstrukce výsledků archeologického výzkumu v době předhusitské, již nedošlo. Na nové

trojlodí s bočními kaplemi a západní předsíní asi nadále navazuje díl původní baziliky, v níž jsou snad pietně šetřeny hrobky prvních Přemyslovců, přičemž závěr této baziliky z podstatné části nahradilo rozestavěné gotické kněžiště. V každém případě stojí tu počátkem 15. století nebývale mohutný komplex dosahující délky kolem 110 metrů.

Stupeň poškození chrámu v počátku husitského revolučního hnutí v roce 1420 není přesně znám, nemohl však být tak katastrofální jak uvádějí některé prameny, protože již v roce 1423 je odtud vypravován pohřeb Václava IV. Více podle našeho soudu poškodilo nedokončenou stavbu následující dlouhodobé chátrání bez soustavné údržby. K roku 1450 písemné prameny zachycují, že kostel je bez střechy a teprve mnohem později byl opětně znovu posvěcen. Teprve do této fáze zřejmě spadá odstranění posledních zbytků románské baziliky věží a protáhlého gotického závěru a stavba se dostává zhruba do dnešních půdorysných dimensí.

Pro následující období možno již představu stavebních proměn chrámu podepřít rovněž ikonografickými dokumenty. Až do barokní přestavby v letech 1723–1729 se zkrácený objekt v panoramatu Vyšehradu uplatňuje typickou dvojicí souběžných sedlových krovů. Rozložitou barokní podobu mění potom do dnešního stavu novogotický plášť překrývající sotva polovinu někdejšího půdorysu středověké stavby, k níž nenacházíme v tehdejší Praze obdoby.

Literatura

- CDB: Codex diplomaticus Bohemiae, I. Praha 1907–1912, ed. G. Friedrich.
FRB: Fontes rerum bohemicarum (Prameny dějin českých), II. ed. J. Emler, Praha 1874.
Kašička F.–Nechvátal B., 1974: Stavební vývoj zaniklé vyšehradské zvonice, PP 34, 26–32.
Nechvátal B., 1972: Výsledky nového výzkumu Vyšehradu, AR XXIV, 394–402, 473–478.
– 1973: Archeologický výzkum Vyšehradu, PSH VIII, 5–28.
– 1974: K stavebně historickému vývoji baziliky sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, Umění XII, 113–138.
– 1975: Archeologický výzkum Vyšehradu v r. 1971–1973, AR XXVII, 159–177, 234–237.
RBM: Regesta diplomatica Bohemiae et Moraviae, V/2 1346–1355, Praha 1955, ed. B. Rynešová–J. Spěváček.
Tomek V. V., 1871: Dějepis města Prahy, II. Praha.

Architektonische Metamorphosen der St.-Peter-und-Paul-Basilika auf dem Vyšehrad im Lichte der jüngsten archäologischen Funde

Unter den Forschungsaufgaben, die das Archäologische Institut der ČSAV in den letzten Jahren auf dem Vyšehrad unternommen hat, ist die Basilika St. Peter und Paul an erster Stelle zu nennen. Obwohl die Untersuchungen noch nicht beendet sind, lassen schon die bisherigen Ergebnisse erkennen, daß es sich im Mittelalter um eine umfangreiche Baukomposition gehandelt hat, die mit der Silhouette des Hradschin wetteifern konnte. Die Kapitelbasilika von Vyšehrad hatte offenbar einen vorläufig noch unbekanntem Vorgänger. In Übereinstimmung mit den schriftlichen Quellen können wir die Gründung dieser Basilika in die Zeit um 1070 verlegen. Nachdem König Vratislav und sein Hofstaat während des Zwistes mit seinem Bruder Bischof

Jaromír auf den Vyšehrad übersiedelte, darf man erwarten, daß der Bau der dortigen Kirche um 12–15 Jahre früher beendet wurde als die St.-Veit-Basilika. Die Vorstellung von der ursprünglichen romanischen Dreischiffbasilika auf dem Vyšehrad ergänzen die Berichte über ihren Umbau im Jahr 1129, als sie vor der Westfront eine Art Atrium-Vorhof erhielt. Spätere Nachrichten sprechen noch von zwei Türmen, zwischen denen Vratislavs königliche Krypta lag.

Die archäologischen Sonden, die auf dem Vyšehrader Friedhof in den Jahren 1968–1971 im Raum östlich des heutigen neugotischen Abschlusses geführt wurden, beweisen, daß das mittelalterliche vorhussitische Bauwerk mindestens um die Hälfte länger gewesen ist, als die heutige Kirche, die J. Mocker in beiden Richtungen neugotisch verlängert hat. Archäologische Sonden erfaßten etwa 35 m östlich vom Abschluß des heutigen Südschiffs den runden Teil einer romanischen Apsis. Weitere Fundamente paralleler Mauern hinter der heutigen Sakristei an der Nordseite des Chors erlauben die annähernde Rekonstruktion des Grundrisses der romanischen Dreischiffbasilika, die allen Voraussetzungen nach zu der Gründung Vratislavs gehören sollte. Diese Basilika hätte ein ca. 7,5 m breites Hauptschiff und von Apsiden abgeschlossene Seitenschiffe, die um mehr als die Hälfte schmaler waren. Nach der Rekonstruktion der Fundlage müßte man den Abschluß des Hauptschiffes irgendwo in der dichten Grabmalsgruppe gegenüber dem Osteingang des heutigen Friedhofs suchen. Die Länge des rekonstruierten Grundrisses läßt sich vorläufig nicht genau bestimmen, weil sein Westteil den Ostteil der heutigen Kirche überdeckt. Die Arbeitshypothese, daß es sich wahrscheinlich um die Situation der ursprünglichen Kapitelbasilika Vratislavs handelt, wird von der besonderen Lage der bekannten romanischen Brücke unterstützt, die den Königssitz zweifellos mit dem Kircheninneren unmittelbar verbunden hat.

Unbekannt bleibt bisher die Lage zweier offenbar symmetrisch situierter Türme, zwischen denen nach Berichten der Quellen die erwähnte königliche Krypta lag. Wenn man den Grundriß des abgetragenen barocken Glockenturms in die Pläne der archäologischen Untersuchung einzeichnet, erkennt man, daß die südliche Umfangsmauer des abgetragenen Baus mit dem Außenwandtorso des Nordschiffs der vorausgesetzten romanischen Basilika in der Richtung übereinstimmt. Auch könnte man den nicht näher dokumentierten Fund romanischen Mauerwerks mit einem Fensterchen an der Südseite des heutigen Baus aus dem Jahr 1889 in den angedeuteten Zusammenhängen vorläufig für ein Fragment von Soběslavs Portika halten.

Zum Jahr 1249 gedenken die Schriftquellen eines Brandes der Kirche, deren Erneuerung und frühgotischer Umbau sich dann bis zum Ende des Jahrhunderts hinzog. Im Mittelpunkt stand die Entstehung der neuen Dreischiffkirche, die Soběslavs Portikus und den westlichen Frontteil der alten Basilika mit den Königsgrüften teilweise verschluckte, wobei der alte Ostteil auch weiterhin als Presbyterium diente. Der Umbau war an der Nordseite offenbar durch ältere Kapitelobjekte begrenzt, reicht aber auf der anderen Seite mit der Breite des Mittelschiffs um 1 m weiter gegen Süden als das romanische Mittelschiff. Für dieses Bauvorhaben vor der Zeit Karls IV. sprechen heute vor allem die Torsi mächtiger Zwischenfensterpfeiler aus gemeißelten Quadern, die in der Umfangsmauer des Hauptschiffes auf dem Boden der heutigen Kirche erhalten blieben. Knapp neben der Ostwand des heutigen Friedhofs südlich neben dem Pantheon wurde im Jahr 1968 das Mauerwerk einer polygonalen gotischen Apsis auf dem Grundriß von sieben Seiten eines regelmäßigen Zehnecks mit Sockelteilresten birnenförmiger Bündelstreben entdeckt. Die Komposition der Streben läßt offenbar auf die Existenz einer Sternwölbung schließen. Am benachbarten Friedhofsteil fand man später Fragmente einer dichten Folge von Stützpfeilern des freistehenden geraden Chorteils, die auf eine sechsteilige Netzgewölbebindung hinweisen sollten. Der Fund zeigt eine ungeahnte Gestalt der Kapitelkirche im 14. Jahrhundert, als das romanische Presbyterium der Basilika durch ein neues langes Presbyterium ersetzt wurde und ihr Westteil der älteren gotischen Verbauung weichen mußte.

Ein umfangreicher Umbau der Kirche begann unter Karl IV. im Jahr 1369, der vor allem den Eingriff in den etwas älteren Entwurf des Kirchenschiffs betraf und

dessen Ergebnisse im wesentlichen bis heute erhalten blieben. Falls der ältere Entwurf komplett verwirklicht wurde, war es nötig, die Seitenschiffe der älteren gotischen Bauphase niederzureißen und an ihrer Stelle neue, von einer Kapellenreihe begleitete Seitenschiffe aufzubauen. In der Achse der Westfront des hochgotischen Kirchenumbaus stand dann eine viereckige Vorhalle, die offenbar mit irgendeiner komplizierten Wölbungsfiguration überdacht war.

Zur vollen Verwirklichung des Gesamtumbaus ist es dann vor der Hussitenzeit nicht mehr gekommen. An den neuen Dreischiffbau mit Seitenkapellen und westlicher Vorhalle schloß sich wohl ein Teil der ursprünglichen Basilika an, in dem vielleicht die Gräfte der ersten Přemysliden pietätvoll gelagert waren, wobei der Abschluß dieser Basilika zu einem wesentlichen Teil das im Bau befindliche gotische Presbyterium ersetzte. Jedenfalls stand hier zu Beginn des 15. Jahrhunderts ein ungewöhnlich mächtiger Baukomplex, der eine Länge von rund 110 m erreichte. In der Zeit der Hussitenstürme, nach dem Jahr 1420, kam es zur Beschädigung der Kirche; sie konnte allerdings kaum so katastrophal sein, wie manche schriftliche Quellen behaupten, weil ja schon im Jahr 1423 von hier die Beisetzung Václavs IV. ausging. In das Ende des 15. Jahrhunderts verlegen wir die Beseitigung der letzten Reste der romanischen Basilika, der Türme und der langgezogenen gotischen Apsis, und der Bau nahm in großen Zügen die heutigen Grundrißdimensionen an. In den Jahren 1723–1729 wurde die Kirche im Barockstil umgestaltet. Die ausgedehnte Barockgestalt formt dann ein neugotischer Mantel zum heutigen Bau. Dieser bedeckt kaum die Hälfte des einstigen mittelalterlichen Grundrisses, der im damaligen Prag seinesgleichen suchte.

Abb. 1. Grundriß der St.-Peter-und-Paul-Kirche auf dem Vyšehrad. Rekonstruktion des mittelalterlichen Zustands nach den Ergebnissen der archäologischen Untersuchung: das schütterere Netz bezeichnet das mittelalterliche Mauerwerk über dem Gelände (einschließlich der von J. Mocker rekonstruierten Teile) – das dichte Netz aus der Grabung bekanntes oder festgestelltes mittelalterliches Mauerwerk (einschließlich des im Negativ ermittelten), die schräge Schraffierung bedeutet die Rekonstruktion des Mauerverlaufs zwischen den Sonden. – 1 – Grundriß der heutigen Kirche, 2 – spätgotische, bzw. bei der Regotisierung zerstörte Renaissance-Apsis der Kirche, 3 – abgekommener gotischer Saal vor der Kirchenwestfront, 4 – entdeckte Apsis des romanischen Südschiffs, 5 – Apsis der Kirche aus dem 14. Jahrhundert, 6 – Situation des ehemaligen Glockenturms.

Abb. 2. Blick vom Osten auf das entdeckte Mauerwerk der fünfseitigen gotischen Apsis mit Stützpfeilern und Sockelteilen der birnenförmigen Bündelstreben aus dem 14. Jahrhundert.

